

Hoofstuk 1

Griekse paleografie

Paleografie is die wetenskap wat die skryfkuns bestudeer. Dit gee aandag aan aspekte soos die ontstaan van die alfabet, die ontwikkeling van skrif en die vorming van boeke. Dit is een van die belangrikste hulpwetenskappe van die tekskritiek, hoofsaaklik omdat dit die tekskritikus in staat stel om manuskripte te lees en te dateer. Aanvullend hierby verklaar dit ook waarom daar foute in en verskille tussen manuskripte in die proses van die oorlewering van die teks ontstaan het.

Literatuur: Finegan 1974; Greenlee 1964; Kruger 1977; Metzger 1966; 1968b; 1981; Roberts & Skeat 1983; Van Groningen 1959.

1. DIE GRIEKSE ALFABET

Wanneer, waar en hoe die skryfkuns ontstaan het, is nog nie met sekerheid vasgestel nie. Wat egter wel seker is, is dat dit lank voor die eerste millenium v C êrens in die Ooste gebeur het. Daar is meer bekend van die ontstaan van die skryfkuns in die Weste en veral in Griekeland. Die Grieke kon reeds so vroeg as die 9de eeu v C, en moontlik selfs 'n eeu of twee vroeër, skryf, nadat die Grieke die alfabet van die Fenisiërs oorgeneem het. Die Fenisiese alfabet was op sy beurt weer op die Semitiese alfabet gebaseer, sodat die Griekse alfabet in der waarheid indirek op die Semitiese alfabet gebaseer is. Die ooreenkoms in die name van die Griekse en Semitiese letters is maar 'n enkele bewys hiervan: *Alfa - Alef, Beta - Beth, Theta - Thet*. Ook ten opsigte van die volgorde waarin die letters in die alfabet gerangskik is, is daar ooreenkomste tussen die twee alfabette. 'n Legende, wat wil hê dat die Griekse alfabet deur 'n sekere *Kadmos* van Milete ontwerp is, blyk by hierdie teorie in te pas, aangesien die naam *Kadmos* met die Hebreeuse woord vir *Oosterling* (דָּמֶן) verband hou.

Die oornames en gebruik van die Fenisiese alfabet deur die Grieke was geen eenvoudige en eenvormige proses nie, en vir ongeveer vyfhonderd jaar was daar geen uniforme skrifstelsel in Griekeland nie. Dit was eers teen die einde van die 5de eeu v C dat orde gekom het, toe die Ioniese alfabet as standaardalfabet in Athene aangeneem is en dwarsdeur Griekeland begin gebruik is. Dit het die amptelike Griekse alfabet tot vandag gebly.

Hierdie alfabet bestaan uit 24 letters: Alfa (αΑ), Beta (βΒ), Gamma (γΓ), Delta (δΔ), Epsilon (εΕ), Zeta (ζΖ), Eta (ηΗ), Theta (θΘ), Jota (ιΙ), Kappa (κΚ), Lambda (λλ), Mu (μΜ), Nu (νΝ), Ksi (ξΞ), Omnikron (οΟ), Pi (πΠ), Rho (ρΡ),

Sigma ($\sigma\varsigma\Sigma$), Tau (τT), Upsilon (υY), Gie (χX), Fi ($\phi\Phi$), Psi ($\psi\Psi$) en Omega ($\omega\Omega$). Drie letters wat voor die standaardisering gebruik was, die *Digamma* (f), *Koppa* ($\wp$) en *Sampi* (ʒ), het in onbruik geraak.

Sedert ongeveer die 3de of 4de eeu v C is die letters van die Griekse alfabet ook as syfers gebruik. Vir hierdie doel is die drie 'verworpe letters', die Digamma, Koppa en Sampi, behou. Om die gebruik van die letters as syfers van hul normale gebruik as letters te onderskei, is 'n horisontale streep bo-op die letters of 'n klein afkappingsteken gebruik. Die syferwaarde van die letters was soos volg:

α' = 1	ι' = 10	ρ' = 100
β' = 2	κ' = 20	σ' = 200
γ' = 3	λ' = 30	τ' = 300
δ' = 4	μ' = 40	υ' = 400
ϵ' = 5	ν' = 50	ϕ' = 500
f' = 6	ξ' = 60	χ' = 600
ζ' = 7	$\omicron'$ = 70	ψ' = 700
η' = 8	π' = 80	ω' = 800
θ' = 9	$\wp'$ = 90	$\text{ʒ}'$ = 900

Teen die tyd dat die Nuwe Testament geskryf en oorgelewer is, was hierdie letter- en syfersisteme dus lank reeds in gebruik. Die gebruik om syfers met letters van die alfabet aan te toon, is byvoorbeeld die agtergrond van die toekenning van die getal 666 aan die dier in Opb 13: 18. Die implikasie is dat die somtotaal van die syferwaardes van die letters in die naam van die betrokke persoon 666 is. Omdat die sleutel verlore is, kan vandag weinig meer gedoen word as om te spekulêr wie die Openbaringboek met die getal in gedagte het. Een teorie is dat dit na die Romeinse keiser Nero verwys, omdat die getalswaarde van die Hebreuse letters vir die Griekse vorm van die naam Νεϰων Καϰαρ 666 is. Selfs al was dit nie oorspronklik so bedoel nie, is daar getuienis dat hierdie getal deur van die eerste Christene as verwysing na Nero verstaan is. In enkele manuskripte word die getal 616 in plaas van 666 aangetref. Dit het waarskynlik gebeur omdat die getalswaarde van die Hebreuse letters vir die Latynse vorm van die naam *Nero Caesar* 616 is, omdat die Latynse naam sonder die laaste nu, wat 'n getalswaarde van 50 het, geskryf word (kyk Metzger 1971: 751-752).

Literatuur: Naveh 1980.

2. SKRIF

Twee skrif- of lettertipes word in Griekse dokumente aangetref: hoofletters, genoem *unsiale* of *majuskels* en kleinletters, genoem *kursiewe* of *minuskels*. Die twee skrifteipes is nie soos vandag deurmekaar in dieselfde dokument gebruik nie, maar afsonderlik. Die *unsiaalskrif* is naamlik vir eeue lank vir amptelike dokumente (soos verdrae, kronieke en literêre werke) gebruik, terwyl *kursiefskrif* vir private dokumente (soos persoonlike briewe, boodskappe en kooplysies) gebruik is. Eers teen die 9de eeu n C is begin om kursiefskrif ook vir literêre dokumente te gebruik.

Die Nuwe Testament is dus vir ongeveer 9 eeue in majuskels oorgelewer voordat dit sedert die 9de eeu in minuskels oorgelewer is. Hierdie oorskakeling van majuskels- na minuskelskrif vorm die eerste belangrike beginsel of maatstaf waarvolgens die manuskripte van die Griekse Nuwe Testament gedateer word. As 'n manuskrip in minuskelskrif geskryf is, kan dit nie ouer as die 9de eeu wees nie, terwyl manuskripte wat in unsiaalskrif geskryf is, *waarskynlik* ouer as die 9de eeu is, ofskoon dit soms ook later as die 9de eeu gedateer kan word, omdat unsiaalskrif nie heeltemal verdwyn het toe minuskelskrif vir amptelike dokumente begin gebruik is nie. Op grond van die karakterisering van bepaalde style in die ontwikkeling van hierdie skrifsoorte, waarin letters in bepaalde tydperke bepaalde karakteristieke eienskappe vertoon, kan manuskripte nog nader gedateer word. 'n Kenmerk van die unsiaalskrif in die 5de eeu is byvoorbeeld dat die vertikale strepies van letters soos Φ , Ψ en Γ , effens dikker geword het. In die 6de en 7de eeu is groot ronde letters, soos O , Φ en Ω weer 'n kenmerk van die skrif. Ook die minuskelskrif het ontwikkeling ondergaan en vier style word gewoonlik onderskei, naamlik *Codices Vetustissimi* (9de en eerste helfte van die 10de eeu), *Codices Vetusti* (middel van die 10de tot middel van die 13de eeu), *Codices Recentiores* (middel van die 13de tot middel van die 15de eeu) en *Codices Novelli* (na die uitvinding van die boekdrukkuns).

Die gebruik van majuskels het eiesoortige probleme gehad, wat leesbaarheid beïnvloed het en foutiewe kopiëring (*teksvariasie*) in die hand gewerk het. 'n Belangrike probleem was letterverwarring. Omdat sommige letters baie na mekaar gelyk het, is die een soms vir die ander aangesien en is die betrokke woord verkeerd gekopieer. Op feitlik elke plek in die Nuwe Testament waar $\eta\mu\epsilon\iota\varsigma$ (ons) (of die een of ander vorm van hierdie woord) voorkom, is daar manuskripte wat $\upsilon\mu\epsilon\iota\varsigma$ (julle) bevat. Net so is daar op elke plek waar $\upsilon\mu\epsilon\iota\varsigma$ (julle) voorkom, manuskripte wat $\eta\mu\epsilon\iota\varsigma$ (ons) bevat. Hierdie variasie is waarskynlik aan die ooreenkoms in die unsiaallletters H en Y te wye.

Die probleem van leesbaarheid is vererger deur die wyse waarop geskryf is. Die woorde is reël vir reël aaneengeskakel sonder enige aanduiding van waar 'n

woord begin of waar dit eindig. Dit staan as die *scriptuo continua* (aaneenlopende skrif) bekend. Hierdie gebruik het die gevolg gehad dat dit soms onseker was (en vandag steeds is) waar en hoe woorde verdeel moet word. In die unsiaalmanuskripte van 1 Tm 3: 16 kom die volgende woorde byvoorbeeld voor:

ΟΜΟΛΟΓΟΥΜΕΝΩΣ ΜΕΓΑ ΕΣΤΙΝ ΤΟ...ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ

Vanweë die gebruik van die *scriptuo continua* is dit onseker hoe dit verstaan moet word: ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶν τό...μυστήριον (die geheimenis is *ongetwyfeld* groot) of ὁμολογοῦμεν ὡς μέγα ἐστὶν τό...μυστήριον (*Ons stem saam dat die geheimenis groot is*). 'n Soortgelyke probleem kom in Rm 7: 14 voor, waar die woord οἶδαμεν (ons weet) ook as οἶδα μὲν (ek weet) gelees kan word.

Die leesbaarheidsprobleem het kleiner geword toe die minuskels eers in gebruik geneem is. Hoewel *scriptuo continua* steeds in minuskelmanuskripte gebruik is, was die probleme wat dit veroorsaak het minder, aangesien soveel meer simbooltjies gebruik is, die letters in eenhede aanmekaar geskryf is en die groottes van die letters gewissel het. Dit het daartoe gelei dat woorde spontaan van mekaar geskei is en dat letterverwarring ook nie so maklik voorgekom het nie. Tog het ook minuskelmanuskripte eiesoortige probleme wat hul leesbaarheid beïnvloed. Soos die skrif ontwikkel het, is al hoe meer lettersametrekkings, afkortings en wisselvorme vir letters gevorm. Teen die 15de eeu was dit so erg dat ongeveer tweehonderd verskillende simbooltjies in manuskripte gebruik is. Met die uitvinding van die boekdrukkuns is die skrif egter gestandaardiseer, sodat die enigste wisselvorm wat vandag oorbly, die twee vorme van die Sigma is: σ binne-in woorde en ς aan die einde van woorde. Die bestaan van so baie wisselvorme en sametrekkings maak die lees van minuskelmanuskripte vandag egter baie moeilik.

Ten slotte iets oor die rigting waarin geskryf is. In die heel oudste Griekse dokumente is daar, waarskynlik na aanleiding van die rigting van die Semitiese skrif waaruit die Griekse alfabet ontwikkel het, van regs na links geskryf. Stelselmatig het die praktyk egter verander en teen ongeveer 600 v C was daar dokumente waarin reeds van links na regs geskryf is. 'n Interessante groep dokumente is egter dié waarin die skrif op alternatiewe reëls van regs na links en dan weer van links na regs geskryf is. Dit het waarskynlik 'n ontwikkelingsstadium tussen bogenoemde twee praktyke verteenwoordig. Teen die tyd waarin die Nuwe Testament ontstaan het, was die praktyk om van links na regs te skryf goed gevestig en in alle manuskripte van die Griekse Nuwe Testament wat bekend is, is van links na regs geskryf.

Literatuur: Colwell 1969b.

3. SKRYFBEHOEFTE

3.1 Skryfmateriaal

Drie soorte materiaal, naamlik papyrus, perkament en papier, is as skryfoppervlak vir dokumente gebruik. Papyrus is verreweg die oudste, gevolg deur perkament, terwyl papier eers laat in die Middeleeue in gebruik gekom het.

'n *Papyrusblad* is gemaak van die murg van die smal stengel van die papyrusplant. Die murg is in reepe gesny en die reepe is vertikaal langs mekaar op 'n plat oppervlak geplaas. Nog 'n reeks is dan horisontaal bo-op die vertikale reeks geplaas. Die twee reekse is dan styf teen mekaar vasgedruk. Die kant waar die papyrusrepe horisontaal gelê het, genoem die *recto*, is die kant waarop normaalweg geskryf is. Soms is daar egter ook op die ander kant, die *verso*, geskryf, veral deur arm mense wat nie boeke kon bekostig nie en dus so veel moontlik ruimte van dié wat hulle wel kon koop, wou gebruik. Hoewel hierdie papyrusblad aanvanklik so sterk soos papier was, het dit spoedig verweer. 'n Papyrusboek was dus nie baie duursaam nie, veral nie in gebiede met 'n klam klimaat nie. Dit is eintlik net in die Midde-ooste, veral Egipte met sy uiters droeë en warm klimaat, waar papyrusdokumente die verwerking van die eeue kon deurstaan en waar sulke manuskripte gevind is.

'n *Perkamentblad* is gemaak van die vel van diere, veral skape, kalwers en bokke. Die naam van die materiaal is afgelei van die stad *Pergamum*, waar dit volgens oorlewering die eerste keer as skryfmateriaal gebruik is. Dit is vervaardig deurdat die hare van die dier se vel verwyder is en die vel daarna gewas en glad geskuur is. Nadat horisontale lyntjies daarop getrek is, is daarop geskryf. Daar was 'n verskil in die kwaliteit van perkament. Hoe jonger die dier, hoe beter die perkament. 'n Spesiale soort perkament, genoem *vellyn*, is van die velle van ongebore diere vervaardig. Dit was die beste kwaliteit perkament en is normaalweg slegs vir spesiale, versierde dokumente gebruik.

Omdat perkament oor die algemeen sterker en duursamer as papyrus was, makliker en goedkoper vervaardig is en met gemak aan albei kante beskryf kon word, het dit papyrus spoedig as mees gewilde skryfmateriaal vervang. Teen die 4de eeu n C het perkament papyrus feitlik geheel-en-al vervang.

Ten slotte is *papier* ook laat in die Middeleeue in gebruik geneem. Die proses om papier te vervaardig, is deur die Arabiere ontwikkel. Die proses was goedkoper as selfs perkament en teen die 12de en 13de eeu het papiermanuskripte in gewildheid toegeneem.

Die oorgrote meerderheid manuskripte van die Griekse Nuwe Testament is perkamentmanuskripte. Slegs ongeveer neëntig (waaronder egter die oudstes) is op

papirus geskryf, terwyl baie min op papier geskryf is. Die gebruik van papirus as skryfmateriaal het bepaalde probleme vir die oorlewering van die Griekse Nuwe Testament ingehou. Vanweë die broosheid van die papirus en die feit dat dit maklik verweer, is verreweg die meeste van die oudste manuskripte verlore. Daarbenewens is die enkeles wat wel gevind is, om dieselfde rede ook nie almal ewe veel werd vir die tekskritiek van die Nuwe Testament nie. Die oorgrote meerderheid van die papirusmanuskripte wat bewaar gebly het, is so verweer dat hulle maar enkele verse van die Nuwe Testament bevat. Sulke manuskripte word *fragmente* genoem. Slegs enkele bevat meer as die helfte van 'n boek van die Nuwe Testament en nog minder dele van meer as een boek.

Omdat manuskripte oor die algemeen baie duur was, het dit soms gebeur dat 'n manuskrip in sy geheel skoongevee is en dat 'n ander teks dan in die manuskrip geskryf is. Hierdie soort manuskripte word *palimpseste* genoem. 'n Aantal manuskripte van die Nuwe Testament is sulke palimpseste. Die bekendste is *Kodeks Efraimi Rescriptus* (C 04), waarvan die oorspronklike teks (die Nuwe Testament) uitgevee en met die werke van die Siriese kerkvader Efraim vervang is.

Hoewel dit baie moeilik is om sulke manuskripte te lees, is chemiese prosesse, waarmee die onderskrif duideliker gemaak is, reeds in die 19de eeu ontwikkel. Vandag kan die onderskrif met gevorderde tegnieke, soos die gebruik van *infra-rooi-* of *ultra-violet-lampe*, redelik duidelik na die oppervlakte gebring word.

3.2 Skryfinstrumente

Die mees algemene instrument waarmee geskryf is, was 'n uitgedroogde *rietpen* (κάλαμος of δόναξ) waarvan die een punt skerp gemaak en in twee gesplit is.

'n Koolstofagtige swart vloeistof, wat uit 'n mengsel van roet, gom en water bestaan het, is as ink (μέλαν) gebruik. Omdat hierdie ink egter nie goed aan perkament gekleef het nie, is 'n ink, gemaak van 'n mengsel van gemaalde akkerpit, water, gom en ystersulfaat, gebruik. Laasgenoemde het die eerste uiteindelik vervang. Dit het egter dié nadeel gehad dat dit met die tyd dof geword het. Een van die belangrikste manuskripte van die Nuwe Testament, *Kodeks Vaticanus* (B 03), is met so 'n soort ink geskryf wat mettertyd dof geword het. Omdat hierdie manuskrip op 'n stadium feitlik onleesbaar geword het, het 'n skriptor in die Middeleeue elke letter daarvan oorgevorm. Omdat hierdie ink onder andere sulfaat in het, het dit soms ook deur die bladsye gevreet. Ook hierdie probleem is in manuskripte van die Nuwe Testament sigbaar, en daar bestaan manuskripte waarvan die papier in die rondings van letters soos O en Φ uitgeval het, omdat die sulfaat deur die bladsy gevreet het.

Gekleurde ink is gemaak deur sekere minerale te gebruik. Veral rooi, goud en pers was baie gewild. Dit is aanvanklik gebruik om sekere dele van die teks, soos opskrifte of die eerste reël van 'n manuskrip, te laat uitstaan. Soms is spesiale manuskripte egter voorberei deur van 'n spesiale soort skryfmateriaal, gewoonlik vellyn, gebruik te maak en die hele manuskrip met verskillende kleure ink te skryf. Manuskripte O N Σ Φ 080 16 565 1143 en 136 is voorbeelde van sulke spesiale manuskripte.

Buiten bogenoemde is enkele ander skryfinstrumente gebruik. 'n Liniaal (κανών) en 'n stylus (γραφίς) is gebruik om die lyntjies waarop geskryf is op perkament te trek, terwyl 'n maatstok (διαβήτης of καρκίνος) gebruik is om toe te sien dat die lyntjies ewe ver van mekaar af is. 'n Spons (σπόγγος) is gebruik om uit te vee of om die rietpen se punt skoon te vee. 'n Klein messie (γλύφανον of σμίλη) is gebruik om die rietpen se punt skerp te hou, terwyl 'n puimsteen (κίστηρις) gebruik is om die punt sag te hou. Verder is 'n inkhouer (μελανοδοχείον) ook gebruik.

4. BOEKE

Twee soorte boeke is gebruik: 'n *rol* en 'n *kodeks*. Vir die *rol* is veral papiusblaaie gebruik. Dit is gemaak deur papiusblaaie horisontaal aan mekaar te heg. Aan weerskante is die aaneengehegde stukke papiri dan aan 'n stuk metaal of hout geheg. Dit is dan heen en weer daarom gedraai wanneer dit gelees is. Die blaaie is so geheg dat die *recto*-kante van die papiri almal aan die bo- of voorkant was en die *verso*-kante almal aan die onderkant. Die lengte van die rol het gewissel, maar was nie langer as ongeveer nege of tien meter nie, omdat langer rolle moeilik hanteerbaar geword het. Daar is dan op die *recto*-kant geskryf in kolomme wat ses tot nege sentimeter breed was.

Die *kodeks*, wat uit papius, perkament of later papier gemaak is, kom met die moderne boekvorm ooreen. Dit is gemaak deur 'n aantal velle bo-op mekaar te plaas, dit in die middel vertikaal te vou en aan die gevoude ent vas te werk. Deur die proses te herhaal is 'n aantal van hierdie vasgewerkte velle bo-op mekaar geplaas en op hul beurt weer aan mekaar vasgewerk. Die boek is voltooi deur dit van 'n buiteblad te voorsien. Op hierdie wyse het een vel dus twee blaaie en vier bladsye voortgebring. Spoedig is hierdie praktyk verfyn, sodat een vel eers horisontaal en daarna vertikaal gevou is, wat 'n totaal van agt blaaie en sestien bladsye gegee het. Laasgenoemde kodeksvorm het uiteindelik die standaardvorm geword.

Terwyl die rol aanvanklik die mees populêre boekvorm was, het die kodeks

dit spoedig vervang. Nie alleen was dit goedkoper nie, maar dit was makliker hanteerbaar, veral vir naslaandoeleindes en heen-en-weer blaaiery deur die boek.

Sover vasgestel kan word, was geen manuskrip van die Nuwe Testament wat vandag bekend is, 'n rol nie. Almal is in kodeksvorm geskryf. Dit is egter moontlik dat van die oorspronklike geskrifte van die Griekse Nuwe Testament dalk op rolle geskryf is. Hoewel die boekvorm wat gebruik is om die Nuwe Testament oor te lewer, waarskynlik weinig invloed op die oorlewering van die Nuwe Testament gehad het, is daar tog enkele tekskritiese probleme wat moontlik met die boekvorm in verband gebring kan word. Op twee plekke in die Griekse Nuwe Testament is daar 'n probleem ten opsigte van groter dele of paragrawe. Dit is onseker of die vertelling van Jesus se vergiffenis aan die owerspelige vrou (die *pericope de adultera* in Jh 7: 53-8: 11) oorspronklik deel van die Vierde Evangelie was. Hoewel daar vandag konsensus is dat hierdie perikoop waarskynlik nie deel van die Vierde Evangelie was nie, is daar twyfel en beweer sommige dat dit wel deel daarvan was, maar dat dit in sommige manuskripte ontbreek omdat die blaaier waarop dit in 'n kodeks geskryf was, los geraak het en uit die kodeks geval het. Die probleem rondom die slot van die Markusevangelie (Mk 16: 8) is meer ingewikkeld. Hoewel verreweg die meeste vertalings en teksuitgawes van Markus by vers 20 eindig, is dit feitlik seker dat verse 9-20 nie oorspronklik deel van die Tweede Evangelie was nie maar later bygevoeg is, omdat die oorspronklike slot van hierdie Evangelie op 'n baie vroeë stadium in die oorleweringproses verlore geraak het. Waarskynlik het die oorspronklike slot van die Tweede Evangelie op 'n bladsy gestaan wat op soortgelyke wyse as wat hierbo beskryf is, los geraak het en uit die kodeks verlore geraak het.

Literatuur: Roberts & Skeat 1983.

5. DIE SKRIPTOR

'n Interessante figuur in die proses van die oorlewering van boeke voor die uitvinding van die boekdrukkuns, was die *skriptor*, die een wat manuskripte voortgebring het, wat die teks dus gekopieer het. Daar het twee soorte skriptors bestaan: leke-skriptors en professionele skriptors. Eersgenoemde was mense wat geen opleiding en ook geen amptelike opdrag tot kopiëring gehad het nie. Dit was mense wat kon lees en skryf en wat boeke kon bekostig, en omdat hulle om die een of ander rede graag 'n kopie van 'n bepaalde boek wou hê, self gaan sit het en 'n kopie daarvan gemaak het. Tegnies was hierdie mense geen skriptors in die eng sin van die woord nie, maar doodgewone oorskrywers van die teks.

Teenoor hulle was diegene wie se werk dit was om manuskripte te kopieer, mense wat opgelei en betaal was om die werk te doen - die professionele skriptors. Hulle het gewoonlik in sentra, genoem *skriptoria*, saamgewerk en manuskripte in opdrag (van kerke of biblioteke) gekopieer. Daar was twee wyses waarop hierdie skriptors gewerk het. Hulle kon die manuskrip waarvan hulle gekopieer het, voor hulle oopgehou en die teks in 'n nuwe manuskrip oorgeskryf het deur dit letter vir letter, woord vir woord, reël vir reël of sin vir sin te lees en oor te skryf. Anders kon hulle, veral wanneer 'n aantal kopieë van dieselfde manuskrip nodig was - dit wil sê in gevalle van massaproduksie -, op gehoor kopieer. In hierdie gevalle was daar 'n voorleser in die vertrek wat die betrokke manuskrip wat gekopieer moes word, voorgelees het, waarna die skriptors dit dan in hulle boeke oorgeskryf het. Nadat die skriptor sy werk voltooi het, is die manuskrip na 'n korrektor, wat die foute wat die skriptor gemaak het, moes korrigeer. Eers daarna het die manuskrip die skriptorium verlaat. Die skriptors is per reël vergoed. In talle manuskripte word gevolglik 'n klein getalletjie aan die einde van die bladsy aangetref, wat die totale aantal reëls op die betrokke bladsy, of die totale aantal reëls wat die skriptor tot op daardie stadium gekopieer het, aangedui het. Dat die kopieerwerk van manuskripte geen maklike taak was nie, is duidelik uit talle aanmerkings (*kolofone*) in manuskripte, waarin skriptors oor hulle probleme, soos swak lig, ontoereikende skryfbehoeftes, lang ure en ongemaklike posisies - skriptors het vir 'n lang tyd staande gewerk -, kla.

Die teks van die Nuwe Testament is aanvanklik deur veral leke-skriptors in selfs nog ongunstiger omstandighede as gewone klassieke werke oorgelewer. Die vroeë gemeentes het waarskynlik hoofsaaklik uit arm mense bestaan, wat nie juis boeke kon bekostig nie. Dit blyk onder andere uit die feit dat daar in die manuskripte van die Nuwe Testament telkemale sowel op die *recto*- as *verso*-kant geskryf is. Verder was daar waarskynlik nie juis baie hoogsgeletterde mense onder die vroeëste Christene nie, om van opgeleide skriptors nie eers te praat nie. Voeg daarby die vervolginge waaronder die Christene aanvanklik gebuk gegaan het, en die prentjie van die omstandighede waaronder kopieerwerk gedoen moes word, raak al hoe meer volledig: Dit het waarskynlik dikwels haastig, in 'n gespanne atmosfeer, by swak lig in katakombes, deur swak geletterde mense wat vir hulle lewens gevrees en voortdurend gevlug het, plaasgevind. Tyd om te kontroleer was daar waarskynlik min. *Kodeks Washingtonianus* (W 032), 'n manuskrip uit die 4de eeu, is vandag waarskynlik 'n lewende monument vir hierdie skriptors se werk. Uit sy teks is dit duidelik dat hierdie manuskrip van archetipes uit verskillende gebiede gekopieer is. Hy is gedeeltelik van manuskripte in Alexandrië gekopieer, gedeeltelik van manuskripte in Rome, gedeeltelik van manuskripte in Caesarea en gedeeltelik van manuskripte in die Ooste. Een teorie is dat die eienaar van die manuskrip 'n

gedeelte gekopieer het, moes vlug voor vervolgers, weer 'n tweede deel in 'n ander gebied gekopieer het, maar voordat hy dit kon voltooi, weer moes vlug. So het hy voortgegaan totdat die manuskrip in sy geheel voltooi is.

Die omstandighede was egter nie altyd en orals soos hierbo geskets nie, en op bepaalde plekke het dit beter gegaan. Sedert veral die 4de eeu het die toestande drasties verander, veral nadat die kerk staatskerk geword het. Sedert hierdie tyd is die Nuwe Testament op groter skaal in skriptoria gekopieer, waarskynlik omdat die kerk kon bekostig om mense op te lei en vir hierdie doel te betaal. 'n Bekende skriptorium, waar die teks besonder noukeurig gekopieer is, het in Alexandrië bestaan. Drie van die bekendste manuskripte van die Griekse Nuwe Testament, *Kodekse Sinaiticus* (R 01), *Alexandrinus* (A 02) en *Vaticanus* (B 03) kom waarskynlik uit so 'n vroeë skriptorium. Al drie is prageksempelare wat goed afgerond is.

Literatuur: Metzger 1968c.

6. DIE TEKS

Die bladuitleg van die manuskripte, of die wyse waarop die teks in manuskripte aangebied is, het 'n interessante ontwikkeling deurgegaan. Aanvanklik was die teks baie eenvoudig aangebied. Die teks is naamlik in netjiese kolomme sonder enige bykomstighede soos leestekens, paragraafindelings en opskrifte, aangebied. Algaande het manuskripte egter meer 'gebruikersvriendelik' geword, deur die byvoeging van verskillende hulpmiddels wat die leser in sy leeswerk gelei het. Omdat hierdie praktyk nie plotseling posgevat het nie, maar geleidelik ontwikkel het, is die verskyning van hierdie bykomstighede 'n belangrike riglyn in die datering van manuskripte.

(a) Asemtekens en aksente

Asemtekens, die *spiritus asper* en *spiritus lenis*, (πνεύματα) en aksente verskyn slegs sporadies in enkele manuskripte voor die 7de eeu. Sedert die 7de eeu begin dit al hoe meer voorkom en in die 9de eeu word dit algemeen in die manuskripte aangetref. Die spiritustekens het 'n interessante ontwikkeling deurgegaan. Aanvanklik is die letter H verdeel, sodat sy linkerhelfte ┆ die *spiritus asper* verteenwoordig het en sy regterhelfte ┆ die *spiritus lenis*. Later het dit, waarskynlik as gevolg van die vinnige vorming daarvan bloot h en l geword. Die proses voltooi hom in die 11de eeu toe die twee tekens rond geword (' en ') en die tekens wat vandag nog gebruik word, dus ontstaan het.

Ook aksenttekens het eers in die Middeleeue in manuskripte van die Nuwe Testament algemeen in gebruik gekom, ofschoon dit sedert die 2de en 3de eeu sporadies in ander literêre dokumente voorgekom het. Die normale aksenttekens, die akkuut (´), gravis (`) en sirkumfleks (˘), is gebruik. Soms kom 'n dubbele aksent (akuut of gravis) vir die partikels μέν en δέ voor. In sommige manuskripte word 'n deelteken ("), die *diariesis*, gebruik om die iota (ι) en upsilon (υ) aan te dui.

(b) Leestekens

Leestekens, waarskynlik deur Aristofanes van Bisantium in die 3de eeu v C ontwerp, is aanvanklik skaars gebruik. Tog kom dit reeds algemeen in manuskripte van die 4de eeu, soos *Kodeks Alexandrinus* (A 02), voor. Aanvanklik was daar drie leestekens: 'n verhewe punt (·), 'n middelpunt (•) en 'n punt op die lyn (.). Die middelpunt het egter in die Middeleeue verdwyn. In die 8ste of 9de eeu is begin om die vraagteken (;) en komma (,) te gebruik.

Die feit dat daar aanvanklik nie leestekens was nie, veral nie toe die Nuwe Testament ontstaan het nie, bring mee dat dit vandag in talle gevalle moeilik is om te bepaal hoe 'n teks gepunktueer moet word. 'n Bekende voorbeeld kom in Jh 1: 3-4 voor, waar dit onseker is of die teks ἐγένετο οὐδὲ ἔν ὃ γέγονεν. ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν (nie 'n enkele ding wat bestaan, het sonder Hom tot stand gekom nie. In Hom was daar lewe) of ἐγένετο οὐδὲ ἔν. ὃ γέγονεν ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν (het nie 'n enkele ding ontstaan nie. Wat ontstaan het in Hom, was lewe) moet lees.

Literatuur: Kilpatrick 1960b.

(c) Woord-, sins- en paragraafverdelings

Daar is reeds op gewys dat die gebruik van *scriptuo continua* geen woordverdelings toegelaat het nie. Nieteenstaande hierdie konsekwente gebruik van die *scriptuo continua* is daar egter tog manuskripte waarin woorde van mekaar onderskei is. Dit kom veral onder die minuskelmanuskripte voor.

Paragraafindelings het vroeg reeds voorgekom. In die 3de eeu is 'n spasie tussen die laaste letter van die voorafgaande paragraaf en die eerste van die volgende gelaat, terwyl die eerste letter van die volgende reël effens groter as normaalweg en in die linkerkantste kantlyn geskryf is. Dit het gebeur as die paragraaf in die middel van 'n reël begin. As die paragraaf aan die begin van 'n reël begin het, is slegs die laaste gedeelte van die prosedure uitgevoer.

In die middel van die 4de eeu het skriptors 'n nuwe paragraaf altyd met 'n

nuwe reël begin deur die eerste letter van die paragraaf in die kantlyn te skryf en effens te vergroot. Later het skriptors die begin van 'n nuwe paragraaf aangedui deur bloot voort te gaan met die nuwe paragraaf sonder 'n spasie, en die begin van die paragraaf aan te dui deur die eerste letter van die volgende reël te vergroot. In die minuskelmanuskripte het dit praktyk geword om paragrawe met leestekens af te sluit. 'n Dubbelpunt (:), 'n dubbelpunt en koppelteken (:-) of drie puntjies (.:) is vir die doel gebruik.

(d) Hoofstukindelings en opskrifte

Die oorspronklike weergawes van die boeke van die Nuwe Testament het na alle waarskynlikheid 'n deurlopende teks sonder hoofstukindelings en opskrifte gehad. Namate die boeke egter bestudeer is en dit dus belangrik geword het om 'n bepaalde gedeelte gou na te slaan of akkuraat te verwys, het dit nodig geword om verwysingsisteme deur middel van hoofstukindelings daar te stel.

Reeds so vroeg as die 4de eeu het daar twee sulke indelingsprinsipes bestaan. 'n Bekende voorbeeld is dié in *Kodeks Vaticanus* (B 03), waarvolgens Matteus in 170, Markus in 62, Lukas in 152 en Johannes in 80 hoofstukke (κεφάλαια) verdeel is. In *Kodeks Alexandrinus* (A 02) word 'n ander sisteem gebruik waarvolgens Matteus in 68, Markus in 48, Lukas in 83 en Johannes in 18 hoofstukke verdeel is.

In sommige manuskripte is hoofstukke van titels (τίτλοι) voorsien waarin die tema of inhoud van elke hoofstuk in 'n sin saamgevat is. Hierdie titels is spoedig gestandaardiseer en die standaardlys van titels verskyn in die inleidings van talle manuskripte wat vandag bekend is.

Literatuur: Burns 1977; McArthur 1964.

(e) Stigometrie en kolometrie

Van die vroegste tye af was daar 'n standaardlengte vir die reëls (στίχοι) van 'n literêre werk. Dit het bestaan uit die gemiddelde lengte van 'n homeriese versreël, die *hexameter*. Dit het beteken dat die gemiddelde reël ongeveer 36 letters bevat het. Uiteraard is nie rigied hierby gehou nie, sodat daar baie manuskripte van die Griekse Nuwe Testament is waarvan die teks in langer of korter reëls as die gemiddelde aangebied word. In almal is egter gepoog dat die reëls uit min of meer dieselfde aantal letters moet bestaan.

Die rede hiervoor is dat στίχοι onder andere gebruik is om die lengte van 'n

boek aan te dui en te bepaal hoeveel die professionele skriptors, wat per standaardreël vir hulle werk betaal is, vergoed moet word. Matteus het byvoorbeeld uit 2560, Markus uit 1616, Lukas uit 2750 en Johannes uit 2024 standaardreëls bestaan.

Soms is van die gebruik van στίχοι as eenheid van kopiëring afgewyk en is manuskripte volgens eenhede van betekenis (κῶλα of κόμματα) gekopieer. Die oudste manuskrip van die Griekse Nuwe Testament bekend wat volgens hierdie *kolometriese* beginsel gekopieer is, is *Kodeks Bezae* (D 05), 'n Grieks-Latynse manuskrip uit die 5de eeu.

(f) Die verkorting van woorde

Skriptors het deur die loop van die eeue verskillende maniere ontwikkel om kopiëring te vergemaklik en te bespoedig deur woorde te verkort. Hoewel hierdie praktyk veral in die minuskelmanuskripte voorkom en soms geweldige afmetings in veral die latere minuskelmanuskripte aanneem, word voorbeelde daarvan reeds in unsiaalmanuskripte aangetref.

Daar was vyf wyses waarop woorde verkort is, naamlik deur superposisie, kombinasie, suspensie, kontraksie en die vorming van ligature of simbole.

Superposisie vind plaas wanneer een letter bo-oor 'n ander geskryf word. In sommige manuskripte word die begin en einde van bepaalde perikope byvoorbeeld met die woorde ἀρχή en τέλος aangedui. Die praktyk het ontwikkel om hierdie woorde soos volg te skryf: ἀρ^χ en τ^ε.

Kombinasie vind plaas wanneer die letters een of ander letterstreep deel (veral by unsiaalskrif) of bo-oor mekaar geskryf word (veral by minuskelskrif), byvoorbeeld ΜΗ vir MH of ΜΕ vir ME in unsiaalskrif en γγ vir γγ of ϖε vir πε in minuskelskrif.

Suspensie vind plaas wanneer die einde van 'n woord weggelaat word. Die bekendste voorbeeld is die sogenaamde και-*kompndium*, 'n και waarvan die alfa en jota verval en die weglating deur 'n strepie aangedui word: κ₁. Ook die weglating van die slot-nu van 'n woord aan die einde van 'n reël, is 'n bekende voorbeeld. Die nu word dan bloot as 'n horisontale streep in plaas van die gebruikelike letter ν geskryf: ειπε_ν.

Kontraksie vind plaas wanneer een of meer letters in die middelste deel van 'n woord weggelaat word. *Ligature* is simbole wat uit 'n samestelling van 'n aantal letters gevorm word. Die stauogram (Ϝ) en die sogenaamde en baie bekende Christus-monogram (Ϟ) is die bekendste hiervan.

'n Besondere soort sametrekking wat dikwels in die manuskripte van die

Griekse Nuwe Testament voorkom, is die sogenaamde *nomina sacra*. Dit was 'n groep woorde wat afgekort is deurdat slegs die eerste en laaste letter, die eerste twee en laaste letter, die eerste en laaste twee letters of die eerste twee en laaste twee letters van die woord geskryf is. Om dit van ander woorde te onderskei, is 'n horisontale streep bo-op die betrokke afkorting geplaas. Die presiese oorsprong van die *nomina sacra* is onbekend. Die praktyk het egter reeds in die 1ste eeu n C bestaan, wat gelei het tot die teorie dat dit die gevolg is van 'n praktyk in sekere manuskripte van die *Septuaginta* (die Griekse vertaling van die Ou Testament) om die Hebreuse woord יהוה (Jahwe) ook in die Griekse teks so te behou, sodat dit vir die leser uitgestaan het.

Die volgende 15 *nomina sacra* kom algemeen in die manuskripte van die Griekse Nuwe Testament voor (in enkele manuskripte kom ook ander woorde voor:

θεος	ΘΣ
κυριος	ΚΣ
ιησους	ΙΣ
χριστος	ΧΡΣ
υιος	ΥΙΣ
πνευμα	ΠΝΑ
δαφιδ	ΔΑΔ
σταυρος	ΣΤΣ
μητηρ	ΜΗΡ
πατηρ	ΠΗΡ
ισραελ	ΙΗΛ
σωτηρ	ΣΗΡ
ανθρωπος	ΑΝΟΣ
ιερουσαλημ	ΙΛΗΜ
ουρανος	ΟΥΝΟΣ

(kyk Metzger 1981: 36)

Literatuur: Howard 1977.

(g) Byskrifte en bykomende inligting

Reeds vroeg in die geskiedenis van die oorlewering van die Nuwe Testament, het die praktyk ontstaan om die titels van boeke deur middel van 'n kort opskrif aan te

dui. Dit het gewoonlik uit 'n enkele woord of twee bestaan en het die boek op die een of ander wyse gekarakteriseer. KATA ΛΟΥΚΑΝ (Volgens Lukas) het byvoorbeeld vir die leser aangedui dat dit die Derde Evangelie is wat in die dokument staan. Hoewel die opskrifte aanvanklik baie kort was, is spoedig begin om dit uit te brei deur allerlei inligting oor die skrywer, die inhoud, ensovoorts, by te voeg.

Soms is 'n onderskrif (ὑπογραφή) aan die einde van 'n boek geplaas, waarin byvoorbeeld die titel weergegee is. Soos die opskrifte was die onderskrifte aanvanklik kort, maar dit het algaande uitgebrei totdat dit later baie agtergrondsinligting oor sake soos die plek van oorsprong van die boek, die outeur of die persoon wat die werk neergeskryf het (*amanuensis*), bevat het.

Soms het 'n kort proloog of inleiding (ὑπόθεσις) manuskripte van bepaalde boeke vergesel. Dit het agtergrondsinligting oor verskillende aspekte van die boek, soos die outeur, die aard van die werk en die inhoud daarvan, bevat.

In sekere manuskripte kom verskillende soorte kommentaar op verskeie aspekte van die teks in die kantlyn voor. Die bestaan van sulke *glosse* het soms verwarring vir skriptors veroorsaak, deurdat hulle gedink het dat dit 'n deel van die teks was wat in die kopieerproses uitgeval het en toe by wyse van 'n korreksie in die kantlyn aangebring is.

Die vertellings van die roering van die water deur 'n engel by die bad van Betesda (Jh 5: 3-4) en die bloedsweet in die tuin van Getsemané (Lk 22: 43-44) het moontlik op hierdie wyse in die teks van sekere manuskripte beland. Lyste waarin hierdie glosse saamgevat is en waarin dit aan die hand van verskillende beginsels georden is, is in die vroeë Bisantynse era saamgestel. So was 'n *onomasticon* byvoorbeeld 'n samevatting van glosse wat met persoons- en plekname te make gehad het.

Soos in die geval van onder- en opskrifte het hierdie glosse ook uitbreiding ondergaan, sodat in sommige manuskripte uitgebreide kommentaar op die teks voorkom. 'n Besondere soort kommentaar was die sogenaamde σχόλια. Dit was hermeneutiese kommentaar op moeilike tekste, wat normaalweg ook in die kantlyn aangebring is. In sommige manuskripte is hierdie soort kommentaar egter binne-in die teks aangebring. So 'n manuskrip het dan bestaan uit 'n gedeelte teks met sy kommentaar, gevolg deur nog 'n gedeelte teks met sy kommentaar, ensovoorts.

(h) Euthalius se notas

In sommige manuskripte van Handeling en die Briewe word 'n uitgebreide stel notas oor verskillende aspekte van die boek aangetref. Dit bevat agtergrondsinligting, lysste van aanhalings uit ander Bybelboeke, lysste van die

hoofstukke van die boeke en lyste van die opskrifte van die hoofstukke met 'n kort opsomming van elkeen se inhoud. Hierdie reekse notas word toegeskryf aan Euthalius (of Evagrius), 'n duistere figuur oor wie min bekend is. Dit word aanvaar dat hy die notas in die middel van die 4de eeu saamgestel het.

Literatuur: Brock 1979.

(i) Eusebiese kanons

In sommige manuskripte van die Evangelies word 'n verwysingsstelsel aangetref waarvolgens die leser na parallelle gedeeltes in ander Evangelies verwys word. Hierdie stelsel is in die 4de eeu deur die kerkhistorikus, Eusebius van Caesarea, ontwerp en staan gevolglik as die *Eusebiese kanons* bekend.

Dit het soos volg gewerk: Elke Evangelie is in 'n aantal genommerde afdelings (soortgelyk aan die huidige versindelings) verdeel. Matteus is in 355, Markus in 233, Lukas in 342 en Johannes in 232 sulke afdelings verdeel. Tien lyste (καθόνες) is vervolgens opgestel waarin die betrokke nommers volgens 'n bepaalde patroon vervat is: Die eerste lys het die nommers bevat van dié gedeeltes wat in al vier Evangelies voorkom; die tweede dié gedeeltes wat in Matteus, Markus en Lukas voorkom; die derde dié wat in Markus, Lukas en Johannes voorkom; tot uiteindelik die tiende, wat die *Sondergut* (dele wat slegs in een Evangelie voorkom) van elke Evangelie bevat het.

Hierdie inligting is dan in die manuskripte aangebring deur die nommer van die lys waarin die betrokke afdelingsnommer verskyn, direk onder die nommer van die afdeling in die manuskrip aan te bring. Deur dan na die betrokke afdelingsnommer in die kanonlys te blaai, kan die nommers van die afdeling in die ander Evangelies waar die parallelle gedeelte voorkom, gevind word. Deur nou weer na hierdie afdelingsnommers in die betrokke Evangelie te blaai, kan die parallelle tekste gevind word. 'n Voorbeeld: In die kantlyn teenoor Mt 16: 20 staan die nommer $\frac{168}{2}$. Dit beteken dat Mt 16: 20 volgens Eusebius se stelsel die afdelingsnommer 168 gehad het, en dat hierdie nommer in die 2de lys, wat die ooreenkomste tussen Matteus, Markus en Lukas bevat, gevind kan word. Word nou na die tweede lys en nommer 168 onder Matteus geblaai, word die nommers 83 onder Markus en 206 onder Lukas aangetref. Nommer 83 in Markus staan by Mk 8: 29, terwyl nommer 206 in Lukas by Lk 17: 25 staan. Hierdie drie tekste handel dus oor dieselfde saak, terwyl daar in Johannes geen parallel voorkom nie. Natuurlik het elke manuskrip waarin die stelsel gebruik is, die nodige tabelle en lyste bevat, dikwels in 'n versierde vorm voor in die manuskrip.

(j) Leesaanwysings

Sommige manuskripte van die Nuwe Testament is in die erediens vir voorlesing gebruik. Vir hierdie doel is die teks in dagstukkies opgedeel. Hoewel manuskripte wat spesifiek vir hierdie doel voorberei is en waarin slegs die toepaslike gedeeltes voorgekom het (die *leksionaria*) later in die Middeleeue gebruik is, was gewone manuskripte wat die volle deurlopende teks van die betrokke boeke bevat het, aanvanklik vir hierdie doel gebruik. Om vir die voorleser aan te dui waar hy elke dag moet begin en ophou, is die woorde ἀρχή (begin) en τέλος (einde) by die begin en einde van elke betrokke gedeelte in die teks gevoeg. Later is die woorde nie meer uitgeskryf nie, maar is slegs 'n verkorte vorm daarvan in die teks gebruik: ἀρ vir ἀρχή en τέ vir τέλος. Aanvanklik is hierdie woorde in die kantlyn geplaas. Later het dit egter deel van die teks geword. Soms is die leesstukkie van 'n gepaste inleiding, soos ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ (in daardie tyd) voorsien.

(k) Neumes

In sommige manuskripte word 'n stel musikale simbooltjies (*neumes*) tussen die reëls van die manuskrip aangetref. Dit was simbooltjies wat die voorleser in die voorlesing van die teks tydens die erediens behulpsaam moes wees. Dit kom in die manuskripte van die Bisantynse tydperk voor, veral dié wat as voorlesingsmateriaal in die erediens gebruik is, soos die *leksionaria*.

(l) Versierings

Sommige manuskripte bevat versierings in die vorm van tekenprente. Die doel was om iets te verhelder, te illustreer of bloot om aan die manuskrip 'n deftige voorkoms te gee. Aanvanklik is dit slegs in beperkte mate aangebring, byvoorbeeld vir die beginletter van 'n boek of paragraaf. In ander manuskripte word dit gebruik om korreksies aan te toon. In die Bisantynse era en laat Middeleeue het hierdie praktyk geweldige ontwikkelinge ondergaan, sodat dit later nie meer tot die inhoud van manuskripte en verhelderende aspekte van die teks beperk was nie. Vandag is talle manuskripte met pragtige kleurversierings bekend. Hierdie praktyk het van 'n klein begin in 'n selfstandige afdeling van die Christelike kuns ontwikkel.

(m) Korreksies

'n Eienskap van alle manuskripte van alle tye is die aanbring van korreksies. Sommige manuskripte is deur die skriptor self gekorrigeer. Die meeste is egter deur

latere skriptors of korrektors gekorrigeer. Korreksies is op verskillende wyses aangebring. Soms is 'n deel van die teks uitgevee of doodgekrap. Soms is dit uitgevee en die korreksie bo-oor geskryf. Soms is 'n langer deel wat weggelaat is in die kantlyn geskryf, met 'n aanduiding van waar dit ingevoeg moet word (iets wat verwarring met glosse veroorsaak het). Soms is 'n manuskrip gekorrigeer deur bloot *asteriske* of *obelli* in die kantlyn teenoor die probleemwoorde of bo-oor die woorde te plaas, sonder dat die woorde self geraak is. Ander kere is woorde tussen die reëls of in die kantlyn bygevoeg.

(n) Kolofone

'n Baie interessante eienskap van manuskripte, veral dié wat uit 'n skriptorium gekom het, was die gebruik van sommige skriptors om die manuskrip met 'n kort nota (*kolofoon*) af te sluit. Soms was hierdie notas niksseggend. Sommige van die notas bevat egter 'n aanduiding van die tyd en plek van kopiëring, wat besonder waardevol is vir die datering en lokalisering van so 'n manuskrip.

Literatuur: Colwell 1969c.